

Cüveynî'nin Ta'lîl Anlayışında Münasip Mânâ

Mehmet Macit Sevgili*

Öz

İlim dünyamıza yön veren âlimlerden biri olan Cüveynî, münasip mânâyâ ziyadesiyle önem vermekte ve onu farklı boyutlarıyla ele almaktadır. Ona göre ta'lîlin imkânı, münasip bir mânânın varlığına bağlıdır, ancak münasip mânâ ile ta'lîlin vuku bulması için birtakım şartların yerine gelmesi gerekmektedir. O, münasip mânâyı, usûlün mânâ yönüne tekabül eden istidlal ve özellikle de kıyas başlığı altında zikretmektedir. Bu da kıyas ve istidlalde ta'lîlin, çoğunlukla münasip mânâ ile gerçekleştiği anlamına gelmektedir. Cüveynî, kıyas başlığı altında incelediği maslahat, hikmet, garaz, kaide ve usûlü's-şerî'a gibi münasip mânâ merkezli kavramlar arasındaki ilişkiye değinmekte ve aralarındaki etkileşime dikkat çekmektedir. Ona göre mânâ merkezli ta'lîl, "mânâ/münasebe→maslahat→usûlü's-şerî'a aşamalarını takip eden bir süreç izlemektedir. Bu düşünceye göre mânânın münasip olması için maslahata uygun olması, maslahatın da muteber olması için usûlü's-şerî'a dayanması gerekmektedir. Keza, istidlali kavramsallaştıran usûlcü olarak bilinen Cüveynî, istidlalden istinbat edilen mânânın da usûlü's-şerî'a'ya yakın olması şartını geliştirmiştir. Bu sayede mesnetsiz mânâlara mahal verecek riskleri de ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Onun yaklaşımından anlaşıldığı kadarıyla usûlü's-şerî'a, kıyas ve istidlalde münasip mânânın geçerliliğini denetleyen bir kontrol mekanizmasıdır. Usûlü's-şerî'a'ya (*makâsîdû's-şerî'a*) uygunluk/yakınlık kriteri sayesinde Cüveynî, kıyas ile istidlalin iç dinamikleri arasındaki tutarlılığı sağlamada muvaffak olmuş ve teorik düzlemde hukukun istikrarına katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cüveynî, Ta'lîl, Münasip Mânâ, Kıyas, İstidlal.

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-7568-7511, macitsevgili@hotmail.com

Juwaynī's Approach to Munāsib (Appropriate) Meaning in Ta'līl (Causation)

Abstract

Juwaynī speaks of munāsib (appropriate) meaning particularly under the title of qiyās (analogical deduction) and istidlāl, which entails that ta'līl is mostly achieved by munāsib meaning as far as qiyās and istidlāl are concerned. Juwaynī focuses on the relationship between such munāsib meaning-based concepts as maslahah (the public good), hikma (underlying reason), gharad (purpose), qāida (maxim), and usul al-sharīa, which he generally examines under the title of qiyās and draws attention to the interaction between them. For Juwaynī, a meaning-based ta'līl follows the pattern of munāsib meaning→maslahah→usul al-sharīa. For the meaning to be appropriate, it must be suitable for maslahah and this maslahah must be based on usul al-sharīa, to achieve validity. Likewise, Juwaynī, known as the methodologist who conceptualized istidlāl, developed the notion that the meaning derived from istidlāl should be close to usul al-sharīa. As can be deduced from his approach, usul al-sharīa/maqāsid al-sharī (objectives of Islamic law) is a control mechanism that checks the validity and applicability of proper meaning as far as qiyās and istidlāl are concerned. Thanks to the criterion of maqāsid al-sharīa, Juwaynī eliminated the risks that might result in unfounded and open-ended meanings, whereby he contributed to the stability/order of the Islamic law system.

Keywords: Juwaynī, Ta'līl, Munāsib Mana, Qiyās, Istidlāl.

نظرة الجويني للمعنى المناسب في التعليل

المخلص

يولي الجويني -هو أحد العلماء الذين أثروا تراثنا العلمي- أهمية كبيرة للمعنى المناسب. ذلك أن التعليل يعتمد عنده على وجود معنى مناسب؛ ولكن ثمة شروط لا بد منها للتعليل بالمعنى المناسب. يذكر الجويني المعنى المناسب في منهجي أصول الفقه: الاستدلال والقياس، هذا يعني أن التعليل في القياس والاستدلال يكون بالمعنى المناسب غالباً. وبلغت الانتباه إلى العلاقة بين المصطلحات القائمة على المعنى المناسب من المصلحة، والحكمة، والغرض، والقاعدة، وأصول الشريعة، التي ذكرها في باب القياس. ويتبع التعليل المتمحور حول المعنى في نظره عملية تتكوّن من ثلاث مراحل متعاقبة هي "المعنى المناسب/المناسبة-المصلحة-أصول الشريعة". وتأسيساً على نظريته هذه فإن المعنى يجب أن يعتمد على المصلحة حتى يكون مناسباً؛ ويجب أن تقوم المصلحة على أساس أصول الشريعة حتى تكون معتبرة. لقد أراد الجويني -الذي يُعدُّ أول من أفرد الاستدلال كمصطلح مستقل في أصول الفقه- درء خطر استنباط معانٍ لا أساس لها في الفقه، فطوّر الشرط المتمثل في أن المعنى المستنبط من الاستدلال يجب أن يكون قريباً من الشريعة. وانكفاءً على ما ذكر آنفاً فإن أصول الشريعة (مقاصد الشريعة) لها القول الفصل في التحقق من صحة المعنى المناسب في القياس والاستدلال وبذلك حافظ الجويني بفضل معيار "المناسبة/التقريب" من أصول الشريعة (مقاصد الشريعة) على الاتساق بين القياس والاستدلال وأسهم في استقرار الفقه على المستوى النظري.

الكلمات المفتاحية: الجويني، التعليل، المعنى المناسب، القياس، الاستدلال.

Giriş

Nasların anlaşılmasına yönelik biri lafızcı/literal, diğeri mânâcı/yorumcu olmak üzere iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Kıyas, istidlal, istihsan, sedd-i zera'i gibi deliller, fıkıh usûlünün mânâ yönünü temsil etmektedir. İlmî canlılığın had safhada olduğu 5/11. yüzyılın en yetkin/seçkin âlimlerinden olan ve akılcı kişiliğiyle birçok yeniliğe öncülük eden İmâmü'l-Hârameyn Cüveynî (ö. 478/1085), içtihat faaliyetlerinde mânâyâ önem veren ve onu farklı boyutlarıyla ele alan usûlcülerin başında gelmektedir. O, lafızlardan kastedilen gayelere ve maksatlara odaklanıp teşriin ruhuna muvafık açıklamalar/çözümlemeler geliştirmeye çalışmıştır.

Mânâ ve maksat merkezli yaklaşımına muvafık olarak Cüveynî, münasip mânâyâ özel bir önem vermekte ve bu meseleyi geniş bir şekilde ele almaktadır. Ona göre genel bir kural olarak ta'lilin imkânı ve hükmün tâdiyesi, münasip bir mânânın varlığına bağlıdır.¹ O, genel olarak münasip mânâyı, şerî nazarın² başlıca kısımları olan ve büyük bölümüne karşılık gelen özellikle kıyas ve istidlal konuları altında zikretmektedir. Bu da münasip mânâ ile ta'lile temas edilmesine, keza münasip mânâ ile kıyas ve istidlal arasındaki ilişkinin analiz edilmesine sevk etmektedir. Yanı sıra Cüveynî, münasip mânâyı, makâsıd düşüncesinin sınırlarını belirleyen ve çerçevesini oluşturan maslahat, hikmet, usûlü'ş-şerî'a gibi terimlerle bağlantılı olarak makâsıd düşüncesine götüren mânâ merkezli süreçlerin ilk aşaması olarak görmektedir. Bunların ne ifade ettiğine geçmeden önce münasip mânâ hakkında genel bilgiler vermek yerinde olacaktır.

A. Münasip Mânâyâ Genel Bir Bakış

Bu başlıkta, ilk olarak münasip mânânın birtakım tanımları aktarılacak, ardından Cüveynî öncesi ve sonrası gelişmeler çerçevesinde münasip mânâ kavramının tarihsel gelişimine yer verilecek ve bu süreç içerisinde Cüveynî'nin rolüne kısaca değinilecektir.

¹ Bk. İmâmü'l-Hârameyn Dîyâü'd-dîn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Ebî Muhammed Abdillâh b. Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed b. Hayyûyeh el-Cüveynî en-Nisâbüri et-Ťâi es-Sinbisî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkħ*, thk. Şalâh b. Muhammed b. Uveyde (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/66.

² Cüveynî'ye göre şer'î nazarın şu dört kısmı bulunmaktadır: *İlhâku'l-meskût 'anh bi'l-mansûs 'aleyh, kıyâsü'l-mânâ/ille, kıyâsü'ş-şebih ve istidlal*. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/21.

1. Münasip Mânânın Tanımı

Cüveynî'nin münasip mânâya ve münasebeye dair muayyen bir tanımına rastlayamadık. Buna mukabil münasip mânâ, usûlcüler tarafından muhtelif şekillerde tanımlanmıştır. Münasip mânânın tanımlarından bazıları şunlardır: “Akla arz olunduğu takdirde aklın kabul edeceği vasıf/mânâdır.³ “Maslahatla uyumlu olan vasıf/mânâdır. Öyle ki kendisine hüküm izafe edildiği zaman uyumsuzluk ve çelişki çıkmaz.”⁴ “İnsana bir menfaati celbeden veya kendisinden bir zarar defeden bir hükme götüren vasıftır.” “Âdete göre akıllı kimselerin fiillerine uygun olan vasıf/mânâdır.”⁵ “Münzabıt” ve “zahir” bir vasıftan ibarettir. Hükümün vasfa tertibinden, maksud olmaya elverişli bir hüküm lazım gelmektedir. Maksud, ya maslahatın celbi ya da mefsetetin def'idir. Maslahat, lezzet ve lezzete götüren vesileler, mefsetet ise elem ve eleme götüren vesilelerdir.”⁶ “İnsana bir menfaat celbeden veya kendisinden bir zarar defeden bir vasıftır.”⁷ Söz konusu tanımlar çerçevesinde en kuşatıcı şekliyle münasip mânâyı “akıl, maslahat ve

³ Bu tanım Debûsî'ye dayandırılır. Bu tanımın Debûsî'ye nispetinin kuşkuğu olduğu belirtilir. Bk. Kâşif Hamdi Okur, *İslam Hukuk Metodolojisinde Münasebet Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 54.

⁴ Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî et-Ṭûsî, *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşşar (Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, 2012), 2/306.

⁵ Bu iki tanım Râzî aktarır. Ona göre birinci tanım, Allah'ın hükümlerini *hikmetler* ve *maslahatlar*la *ta'lil* eden; ikinci tanım, Allah'ın hükümlerini *ta'lil* etmeyen usûlcülere göredir. Bk. Faḥrüddîn Muhammed b. 'Umer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (Kahire: Dâru's-Selâm, 2011), 3/1246-1247.

⁶ Bu tanım Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'e aittir. Bk. Seyfüddîn Ebü'l-Ḥâsen Alî b. Ebû Alî el-Âmidî, *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḥkâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'aşriyye, 2010), 2/215; Ebû Amr Cemâlüddîn 'Uşmân b. 'Umer İbnü'l-Hâcib, *el-Muḥtaşar* [İşfehâni'nin *Beyânü'l-muḥtaşar şerhü muḥtaşar İbni'l-Hâcib* adlı şerhiyle birlikte], thk. Alî Cum'a Muhammed (Kahire: Dâru's-Selâm, 2004), 2/732.

⁷ Bk. Nâsırüddîn Abdullâh b. 'Umer el-Kâdî el-Beydâvî, *Minhâcü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* [İsnevî'nin *Nihâyetü's-sü'l fi şerhi Minhâcü'l-Vuşûl* adlı şerhiyle birlikte], thk. Muhammed Ḥâsen İsmâ'il - Aḥmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2009), 4/93. Bu tanımlar hakkında geniş bilgi için bk. İsa Mennûn, *Nibrâsü'l-ukûl fi tahkiki'l-kıyâs 'inde 'ulemâi'l-uşûl* (Kahire: Maḥba'atü't-Teḍâmüni'l-Eḥvâ, 1345), 267-273; Muhammed Hüseyin Meyyâde, *et-Ta'lil bi's-şebeh ve eşerüh fi'l-kıyâs 'inde'l-uşûliyyin* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 76-78; Aḥmed Maḥmûd Abdülvehhâb eş-Şinkîti, *el-Vaşfü'l-münâsib li şer'i'l-hüküm* (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1415), 173-186. Ayrıca *münasebenin* tanımları, bunların açıklaması ve bunlara yöneltilen itirazlar hakkında bk. Şinkîti, *Vaşfü'l-münâsib*, 159-164. *Münasebe* yönteminde *hükümün mânâyı/vasfa tertibi*, Şâri'in *maksadı (maksûdü's-Şâri')* olabilecek bir *maslahatın celbi veya mefsetetin def'ini* gerektirir. Bk. Şinkîti, *Vaşfü'l-münâsib*, 164, 165.

makâsîd açısından hükme uygun olan mânâ/vasıf" şeklinde tanımlamamız mümkündür.⁸

2. Münasip Mânâ Kavramının Gelişimi

Cüveynî öncesi usûlcüler, beslendikleri ilmî birikim ve yaşadıkları coğrafi havzaya bağlı olarak münasip mana çerçevesinde ihale, müessir ve mülaim gibi kavramlar kullanmışlardır. -Mevcut bilgilere göre- *ihale* kavramını, *illeti* tespit yolları bağlamında kullanan ilk usûlcüler, Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'dir (ö. 418/1027).⁹ *Tesir* terimi Debûsî (ö. 430/1039) tarafından geliştirilmiştir ve onun kullandığı şekliyle meşhur olmuştur.¹⁰ Ona göre *tesir*, *illeti* tespit eden başlıca yöntemdir.¹¹ Konuyla ilgili olarak Debûsî, *mûlaeme/mülaim* tabirini de kullanmıştır.¹² Ne var ki bu dönemde, söz konusu kavramlara karşılık gelen anlamların net olarak belirlenemediği ve münasip mânâyâ dair sistematik bir taksimin oluşturulamadığı görülmektedir. Cüveynî, münasip mânâyı ifade etmek için mühil, mânâ müş'ir bi'l-hüküm; münasebeyi ifade etmek içinse ihale, iş'âr bi'l-hüküm gibi tabirler kullanmıştır.¹³ O, -ileride değinileceği üzere- münasip mânânın muhtevasına, çerçevesine ve taksimine yönelik özgün açılımlar geliştirmiş ve terimleşme sürecine ciddi katkılar sağlamıştır. Ancak yine de kendisiyle birlikte mahiyeti ve sınırları belirlenmiş yerleşik bir sistemden bahsetmek mümkün olmamıştır. Gazzâlî başta olmak üzere Cüveynî sonrası usûlcüler ise bunlara başka kavramlar eklemiş ve bunların

⁸ Münasip mânâ/münasebe, maslahat ve makâsîd kavramları arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişki ağı hakkında geniş bilgi için "Münasip mânâ ile maslahat/hikmet/garaz/kaide/maksad/uşûlü'ş-şerî'a (makâsîd)" başlığına bakınız.

⁹ Bk. Fatih Turay, *Gazzâlî'nin Kıyâs Anlayışında Münâsebe Kavramı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 116. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Tuncay Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Uşûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 232-233.

¹⁰ Bk. Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Uşûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 226.

¹¹ Bk. Ebû Abdullâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh ez-Zerkeşî eş-Şâfi'î, *el-Bahrü'l-muhîf fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 4/195; Turay, *Gazzâlî'nin Kıyâs Anlayışında Münâsebe Kavramı*, 126. *Tesir* hakkında geniş bilgi için bk. Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Uşûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 225-232.

¹² Bk. Ebû Zeyd 'Ubeydullâh b. 'Umer b. Îsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Hâilîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 304. Öte taraftan Şâfi'î ekolünde *mûlaame* tabirini kullanan ilk usûlcünün Gazzâlî olduğu ifade edilir. Bk. Turay, *Gazzâlî'nin Kıyâs Anlayışında Münâsebe Kavramı*, 150, 159.

¹³ *Münasebe* için *tahricü'l-menat*, *riyetü'l-makasid*, *istidlal ve maslahat* gibi tabirler de kullanılır. Bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîf*, 4/186. Ayrıca Mennûn, *Nibrâsü'l-ukûl*, 266; Şinkîfî, *Vaşfü'l-münâsib*, 159-164.

içeriğini sınırlandırmaya çalışmışlardır. Bu dönemde, münasip mânâyâ dair çeşitli sistematik taksimlerin geliştirilebildiği görülmektedir. Ancak bu sefer, girift bir terminoloji farklılığı ve yoğun bir anlam kargaşasıyla baş başa kalınmıştır. Cüveynî sonrası usûlcüler, münasip mânâyı genellikle şu üç kısma tabi tutmuşlardır:

1) Hakiki olup olmaması açısından münasip mana, hakiki ve iknai şeklinde ikiye ayrılır. Hakiki, tefekkür edip araştırmakla uygunluğu (*münasebe*) daha da belirginleşen münasip manadır. İknai, başta uygun olduğu izlenimi veren, ancak tefekkür edip araştırmakla uygunluk yönünün zayıf olduğu anlaşılın münasip manadır.¹⁴ Hakiki de “uhrevî” ve “dünyevî” şeklinde ikiye ayrılır. Uhrevî, ahiretle bağlantılı olacak şekilde insana bir menfaat celbeden ya da kendisinden bir zarar defeden münasip manadır. Dünyevî, dünya ile bağlantılı olacak şekilde insana bir menfaat celbeden ya da kendisinden bir zarar defeden münasip manadır.¹⁵ ‘Dünyevî de zarurî, hacî ve tahsînî şeklinde üçe ayrılır.¹⁶

2) Bilgi değeri açısından münasip mana, “maksudun yakinen gerçekleşmesi”, “maksudun zannen gerçekleşmesi”, “maksudun gerçekleşmesinin ve gerçekleşmemesinin eşit olması”, “maksudun gerçekleşmemesinin tercih edilmesi” ve “maksudun külliyyen gerçekleşmemesi” şeklinde beşe ayrılır.¹⁷

3) Şer‘î itibar açısından münasip mana, “müessir, mülaîm, garîp ve mürsel” şeklinde dörde ayrılır. Mürsel de mülğa, garîp ve mülaîm kısımlarına ayrılır.¹⁸

Usûlcüler *müessir, mülaîm, garîp* ve *mürsel* kavramlarının anlamları etrafında görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Bu kavramları, daha yaygın olması

¹⁴ Zerkeşî, *Bahrü'l-muĥîţ*, 4/192; Mennûn, *Nibrâsü'l-'uĥûl*, 277; Şînkîţî, *Vaşfû'l-münâsib*, 191-193.

¹⁵ Örnekler için bk. Şînkîţî, *Vaşfû'l-münâsib*, 193.

¹⁶ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Mennûn, *Nibrâsü'l-'uĥûl*, 278-284; Şînkîţî, *Vaşfû'l-münâsib*, 194-205. Diğer bir taksime göre *maslahatın* kısımları şunlardır: “*Zaruriyyât, haciiyyât, menfaat* ve *ziynet*. Refah ve mutluluğa katkısı nesnel olarak görülebilenlere *menfaat*, daha çok zevke hitap edenlere de *ziynet* denmektedir” Rahmi Yaran, “Cüveynî Öncesi Makâsıd/Maslahat Söylemi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2005), 101.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muĥîţ*, 4/188; Mennûn, *Nibrâsü'l-'uĥûl*, 294-297; Şînkîţî, *Vaşfû'l-münâsib*, 207-210.

¹⁸ Bk İbnü'l-Hâcib, *Muĥtaşar*, 2/738; Şînkîţî, *Vaşfû'l-münâsib*, 217-218.

hasebiyle İbnü'l-Hâcib'in tanımlamaları¹⁹ ışığında aktarmaya çalışacağız:

Müessir: “Türünün (‘ayn), hükmün türünde (‘ayn) nas veya icma ile itibara alındığı mânâdır/vasıftır (münâsib-i müessir).²⁰ Müessir, ittifakla makbuldur ve kıyas bununla yapılmaktadır.²¹ Debûsî, sadece bu kısmı kabul etmektedir.²² Abdestlinin cinsel organına dokunmasının abdestin bozulmasında itibara alınması, nassın delaletine örnek gösterilmektedir. Nitekim abdestlinin cinsel organına dokunması, “Cinsel organına dokunan kişi abdest alıncaya dek namaz kılmasın.” hadisi²³ ile abdestin bozulmasına illet kılınmıştır.²⁴ Küçüklüğün mali konulardaki velayette itibara alınması, icmanın delaletine örnek gösterilmektedir. Nitekim küçüklük, icma ile mali konulardaki velayete illet kılınmıştır.²⁵

Mülaim: Türünün, hükmün türünde nas ve icma ile itibara alınmadığı, hükmün mânâya/vasfa muvafık olmasıyla itibara alındığı mânâdır/vasıftır (münâsib-i mülâim). Bu da üç şekilde cereyan eder: 1. Türünün, hükmün cinsinde nas veya icma ile itibara alındığı mânâdır/vasıftır. 2. Cinsinin, hükmün türünde nas veya icma ile itibara alındığı mânâdır/vasıftır. 3. Cinsinin, hükmün cinsinde nas veya icma ile itibara alındığı mânâdır/vasıftır.²⁶

Garip: Hiçbir şekilde nas veya icma ile herhangi bir itibarın söz konusu olmadığı; sadece türünün, hükmün türünde, hükmün mânâya/vasfa muvafık olmasıyla itibara alındığı mânâdır/vasıftır. (münâsib-i garîb).²⁷

Mürsel: “Türünün, hükmün türünde ne nas ve icma ile ne de hükmün manaya/vasfa muvafık olmasıyla itibara alınan mânâdır/vasıftır. *Mürsel* iki kısma ayrılır: 1. İlgası bilinen mânâdır/vasıftır (mürsel-i mülgâ).²⁸ 2. Ne ilgası ne de itibarı bilinen mânâdır/vasıftır. Bu da *mülaim* ve *garip* şeklinde ikiye ayrılır.

¹⁹ Diğer tanımlamalar ve kategoriler hakkında geniş bilgi için bk. Meyyâde, *Ta'lil bi'ş-şebeh*, 90-109; Mennûn, *Nibrâsü'l-'uqûl*, 298-316.

²⁰ Bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşar*, 2/738; Ebü's-Senâ Şemsüddîn Maḥmûd b. Abdurrahmân el-İşfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar şerḥü Muhtaşar İbnî'l-Hâcib*, thk. Alî Cum'a Muḥammed (Kahire: Dâru's-Selâm, 2004), 2/738-739.

²¹ Bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muḥîṭ*, 4/196.

²² Bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muḥîṭ*, 4/195.

²³ “Bu, hasen sahih bir hadistir.” Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Tahâret”, 61.

²⁴ Bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muḥîṭ*, 4/195; İşfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 2/739.

²⁵ Bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muḥîṭ*, 4/195; İşfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 2/739.

²⁶ Konuyla ilgili örnekler için bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşar*, 2/738; İşfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 2/739; Meyyâde, *Ta'lil bi'ş-şebeh*, 96-98.

²⁷ Bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşar*, 2/738; İşfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 2/739.

²⁸ Bk. Meyyâde, *Ta'lil bi'ş-şebeh*, 99.

Mürsel-i garib, asla itibara alınmayan *mânâdır*/vasıftır. *Mürsel-i mülga* ve *mürsel-i garib* ittifakla reddedilmiştir.²⁹ *Mürsel-i mülaimin* geçerliliği konusunda ise görüş ayrılıkları bulunmaktadır.³⁰ *Maslahat-ı mürsele/istidlal* ile ilintili yoğun tartışma, bu bağlamda cereyan etmiştir.³¹

B. Münasip Mânâ İle Ta'lîl

Cüveynî'ye göre ta'lîlin imkânı ve hükmün tâdiyesi, münasip bir mânânın varlığına bağlıdır. Ancak ona göre münasip olan mânâları ve maslahatları tespit etmek ciddi bir sorundur. Zira her münasip mânâ illet ve her maslahat muteber olma yeterliliğine/kapasitesine sahip değildir;³² ta'lîl yöntemlerinin zapt altına alındığına dair sahabeden bir nakil de bulunmamaktadır.³³ Sahabe uygulamasından hareketle Cüveynî, ta'lîl yönteminin en ideal ölçütünü geliştirmeye çalışmıştır.³⁴ Ona göre geçerli bir ta'lîl için beş şartın yerine gelmesi gerekmektedir:³⁵

- 1) Asıldan (*mahallü'l-hükm*) illet olmaya elverişli birtakım mânâların istinbat edilmesi.³⁶
- 2) Mânâların, “zann-ı galip” ile elde edilmesi.
- 3) Mânâların, aslın hükmüne münasip olması.
- 4) Hükme münasip olan bu mânânın muttarid (istikrarlı) olması; iptal edici

²⁹ Bk. Meyyâde, *Ta'lîl bi's-şebeh*, 9-100.

³⁰ Bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşar*, 2/738; İşfehâni, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 2/739-740. Konu hakkında geniş bilgi ve örnekler için bk. Meyyâde, *Ta'lîl bi's-şebeh*, 90-116; ayrıca bk. Zerkeşi, *Bahrü'l-muhtâ*, 4/195-197; Mennün, *Nibrâsü'l-ukûl*, 298-302; Şinkîfi, *Vasfî'l-münâsib*, 217-245.

³¹ Bunun kaynak değeri hakkında geniş bilgi için bk. Zerkeşi, *Bahrü'l-muhtâ*, 4/196-197; İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşar*, 2/738; İşfehâni, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 2/739.

³² Daha sonra Gazzâlî *maslahatı*, “şer'in kendisine şahitlik edip etmemesine” göre üç kısma ayırarak “her *maslahatın* muteber olmadığı” düşüncesini kurala bağlamıştır. Bu kısımlar şunlardır: 1. “Şer'in, muteber olduğuna şahitlik ettiği *maslahat*.” *Kıyasın* işlem alanını, bu tür *maslahatlar* teşkil eder. 2. “Şer'in, batıl/mülga olduğuna şahitlik ettiği *maslahat*.” 3. “Şer'in, ne muteber ne de batıl/mülga olduğuna şahitlik ettiği *maslahat*”. Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/414-415.

³³ Cüveynî, *Burhân*, 2/29, 41.

³⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/30, 41.

³⁵ Bu şartlarla ilgili olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/29-30, 66. Ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl*, thk. Nâcî es-Süveyd (Beirut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2008), 250. Cüveynî, bu şartları benimseme noktasında “üstad” lakabıyla andığı Ebû İshâk İsfereyîni'den etkilenmiştir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/29. Konuyla ilgili olarak bk. M. Macit Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 96-97.

³⁶ Cüveynî, *Burhân*, 2/30, 41, 66.

sebeplerden ve itirazlardan (*mübtlât*) salim olması.³⁷

5) Münasip mânânın usûlü's-şerî'aya uygun olması ve bununla çelişmemesi.³⁸ Cüveynî'ye göre usûlü's-şerî'aya uygunluk, -ileride de zikredileceği üzere- mânânın muteber ve makbul olmasının göstergesidir.

C. Münasip Mânâ İle Kıyas

Cüveynî'ye göre usûlün mânâyla ilintili yönünü temsil eden başlıca delil kıyastır. O, mana odaklı ta'lîlin ve tâdiyenin başlıca yöntemi olarak kabul ettiği münasip mânâyı, büyük ölçüde kıyas başlığı altında zikretmektedir. Bu da ta'lîl ve tâdiye işleminin, çoğunlukla kıyas işlemiyle gerçekleştiği anlamına gelmektedir. Münasip mânâ ile kıyas arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak; kıyas olmadan münasip mânânın varlık alanı daralmakta, münasip mânâ olmadan da kıyasın önemi ve işlevi azalmaktadır.

Burhân'da kurguladığı kıyas hiyerarşisinde Cüveynî, kıyasü'l-mânâ (kıyasü'l-'ille) ve kıyasü's-şebihin kaynak değerini kabul etmekte,³⁹ kıyasü'd-

³⁷ Bu şart, *mânâ* bulunduğu *hüküm* de bulunmasını ve "nakz" gibi itirazlardan salim olmayı ifade eder. Konuyla ilgili olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/29-30, 41-42.

³⁸ Cüveynî, *Burhân*, 2/30, 42. Büti, *maslahatı* ve *maslahatın* sınırlarını konu aldığı önemli çalışmasında bunu, "maslahatın *Kitap* ile çelişmemesi (*mu'âraza*), sünnetle çelişmemesi, sahih bir *kıyasla* çelişmemesi ve daha önemli veya müsavî başka bir *maslahatı* iptal etmemesi" şeklinde açıklar. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Sa'îd Ramadân el-Büti, *Đavâbiđü'l-maşlahâ fi's-şerî'ati'l-İslâmîyye* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2005), 127-277.

³⁹ *Kıyası*, birincil olarak "akli" ve "şerî" şeklinde ikiye ayıran Cüveynî, *Telhîş* adlı eserinde, usûlcülerin iki kıyas kategorisinden bahseder. İlk kategoriye göre kıyas, *celi* ve *hafî* şeklinde ikiye ayrılır. Bazı usûlcüler, *celi* ve *hafî* arasında *vazîh* adlı başka bir *kıyastan* bahsedip *kıyas* çeşitlerini üçe çıkarırlar. Bk. Cüveynî, *et-Telhîş fi'uşûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ'îl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 460. Cüveynî'nin aktardığına göre bu iki kıyas çeşidinin hangi anlamlara karşılık geldiği konusunda şu görüşler bulunmaktadır: 1. *Celi*, *nas* veya *icmaa*; *hafî* ise içtihadı dayanan kıyastır. 2. *Celi*, *fehvan*dan *telakki* edilen; *hafî* ise *istinbatla* elde edilen kıyasa karşılık gelir. Bk. Cüveynî, *Telhîş*, 461. *Kıyasın celi, vazîh ve hafî* çeşitlerinin karşılık geldiği diğer anlamlar için bk. Zerkeşî, *Bahrü'l-muhtî*, 4/33-36. "Musîb birdir." görüşünde olan usûlcülerin çoğu, *istinbatla* elde edilen kıyası, *istinbat* tekniklerinin açıklığı ve kapalılığına göre *celi* ve *hafî* şeklinde ayırırlar. Bk. Cüveynî, *Telhîş*, 460-461. Cüveynî'nin aktardığı üzere "Her müçtehit musibdir." görüşünde olan Bâkîllânî ise her müçtehidin *zann-ı galibine* göre amel edeceğini ifade etmekte; bu yüzden kıyası, *celi* ve *hafî* şeklinde ayırmayı yersiz bulmaktadır. Bk. Cüveynî, *Telhîş*, 461. İkinci kategoriye göre ise kıyas, *kıyasü'l-maâna* (*kıyasü'l-'ille*) ve *kıyasü's-şebeh* şeklinde ikiye ayrılır. Bk. Cüveynî, *Telhîş*, 464. Cüveynî *Telhîş* adlı eserinde, bir yandan "Musîb birdir." görüşüne göre *kıyasü's-şebehin* meşruiyetinin sorgulanması gerektiğini belirtmekte ve bu kıyas çeşidine karşı olumsuz bir tavır takınmakta; öbür yandan ise -Bâkîllânî'yi takiben- "Her müçtehit musibdir." görüşünden hareketle *kıyasü's-şebehi* kabul etmektedir. İlgili

delaleye şüpheyle yaklaşmakta,⁴⁰ hiyerarşinin son mertebesinde zikretmesine rağmen tardı ise reddetmektedir.⁴¹ Ona göre kıyas çeşitleri arasında en önemli olanı, kıyasü'l-mânâdır. Nitekim ona göre kıyasü'l-mânâ, “fıkhın denizi ve mecmû'udur; usûlcülerin tartışmaları ve görüş ayrılıkları, hep bu kıyas çeşidi etrafında meydana gelmektedir.”⁴² Cüveynî, kıyasü'l-mânâyı, “hükme doğrudan/bizzat münasip olan ve hükmü çağrıştıran (*mühîl, müs'ir*) bir manaya dayanan kıyas” şeklinde betimlemektedir.⁴³ Ona göre kıyasü'l-mânâ için, nas veya icmaa konu olan hükümden münasip bir mânânın istinbat edilip bu mânânın, nas ve icmaa konu olmayan bir hükme gerekçe kılınması gerekmektedir.⁴⁴ Cüveynî'ye göre kıyasü's-şebehte de hükme münasip olan bir mânâ bulunmaktadır; ancak bu mânâ, kıyasü'l-mânânın aksine hükmü dolaylı yoldan

gerekçeler hakkında geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Telhîs*, 464-466. *Burhân*'da ise mânâ ve şebah olmak üzere iki kıyas çeşidinin bulunduğunu ifade etmektedir.

⁴⁰ Cüveynî'nin kıyasü'd-delaleyi müstakil bir kıyas çeşidi olarak saymama eğilimi içerisinde olduğu müşahede edilmektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/61-62, 225. Ancak onun, *Burhân*'da kıyasü'd-delalenin müstakil oluşuyla ilgili bazı referanslarda bulunması, kıyasü'd-delale adında bir başlığa yer vermesi ve bu minvalde uzun değerlendirmelere girişmesi, bunu müstakil bir kıyas çeşidi addetme konusunda ikilem yaşadığına işaret etmektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/64, 205, 225-229. Nitekim Ebyârî, Cüveynî'nin söz konusu ikilemine değinmektedir. Bk. Alî b. İsmâ'îl el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve'l-be'yân fî şerhi'l-Burhân fî usûli'l-fıkh*, thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî (Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 2011), 3/320. *Varakât* adlı eserinde ise Cüveynî, kıyası “illet” (*ma'nâ*), “delale” ve “şebah” şeklinde üç kısma ayırmaktadır. Bk. Tâcüddîn Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Fezârî İbnü'l-Firkâh, *Şerhu'l-Varakât li İmâmi'l-Harameyn el-Cüveynî*, thk. Sâre Şâfi'î el-Hâcîrî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 325; Celâlüddîn Muhammed b. Aḥmed el-Maḥallî eş-Şâfi'î, *Şerhu'l-Varakât fî usûli'l-fıkh*, thk. Hüsâmüddîn b. Mûsâ Afâne (Riyad: Mektebetü 'Ubeykân, 2006), 218-222; Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Alî İbn İmâm el-Kâmilîyye el-Mısrî eş-Şâfi'î, *Şerhu'l-Varakât fî 'ilmi usûli'l-fıkh 'alâ Varakâti Ebi'l-Me'âlî el-Cüveynî*, thk. Muştafâ Mahmûd el-Ezherî (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 2008), 211-212; Muhammed b. Sâlih el-'Useymin, *Şerhu nazmi'l-Varakât fî usûli'l-fıkh* (Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427), 191. Cüveynî'nin tabiriyle “müteahhir usûlcüler” (*müteahhirîn*) ise kıyasü'd-delaleyi müstakil bir kıyas çeşidi olarak algılamaktadırlar. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/225. Cüveynî'nin çağdaşı olan Şîrâzî kıyası, kıyasü'l-ille, kıyasü's-şebah ve kıyasü'd-delale şeklinde üçe ayırmaktadır. Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî el-Fîrûzâbâdî, *el-Lüma' fî usûli'l-fıkh*, thk. Muhyiddîn Dîb Mustu - Yûsuf Alî Bûdeyvi (Dîmaşk: Dâru İbn Keşîr, 2011) 204. Bu usûlcülere göre kıyas, münasip bir mânâyı çağrıştıran (*mühîl, müs'ir*) kıyasü'l-manâ/ille; bizatihi münasip olmayan ancak camî bir mânâyı delalet eden kıyasü'd-delale ve ne münasip olan ne de münasip bir mânâyı çağrıştıran kıyasü's-şebah el-mahz olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/56.

⁴¹ Irak Hanefî usûlcülerinden farklı olarak Cüveynî'ye göre *tard*, hükme hiçbir şekilde *münasip* değildir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/23-26, 53, 54.

⁴² Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/23.

⁴³ Cüveynî, *Burhân*, 2/53, 55-56.

⁴⁴ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/23.

çağrıştırmaktadır.⁴⁵

Esasında mânâları, “münasip ve maslahi olan” ve “münasip ve maslahi olmayan” şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.⁴⁶ “Münasip ve maslahi” olan mânâların illet olma kapasitesine/yeterliliğine sahip olduğu ve kıyasü'l-mânânın ilgi alanına girdiği üzerinde ittifak bulunmaktadır. “Münasip ve maslahi olmayan” mânâların ise illet olma kapasitesi hakkında şu üç temel görüş bulunmaktadır: Birincisi, bu tür mânâlar illet olma kapasitesine sahip değildir. Bu görüşte olan usûlcüler, hem tardın hem de şebihin kaynak değerini reddetmektedirler. İkincisi, bu tür mânâlar illet olma kapasitesine sahiptir. Bu görüşte olan usûlcüler, şebihin yanı sıra tardın da kaynak değerini kabul etmektedirler. Bunlara göre münasebe, mânânın illet olma kapasitesine sahip olmasının bir şartı değildir. Bunun için mânânın müttarid olması ve mübtılattan salim olması yeterlidir. Üçüncüsü bu tür mânâlar, şebehte illet olma kapasitesine sahiptir; tardda ise sahip değildir. Cüveynî, *Burhân*'da bu görüşü benimsemektedir.⁴⁷

Öte taraftan Cüveynî'ye göre illeti⁴⁸ tespit etme yöntemleri sarîh, ima/inba, icma, münasebe, “sebr ve taksim” ile “tard/ittirad ve aks/in'ikas”tır.⁴⁹ Onun anlayışına göre bu yöntemlerin en fonksiyoneli, mânânın hükme münasip

⁴⁵ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/55, 60.

⁴⁶ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/86.

⁴⁷ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/86-96.

⁴⁸ Usûlcüler, illeti farklı şekillerde tarif etmişlerdir. Bunun kaynağında, “Allah'ın fiillerinin ta'lîli” meselesi yer almaktadır. Esasen kelami bir mesele olan; Allah'ın fiillerinin, kullara ilişkin maslahat ve hikmetlerle ta'lîlinin mümkün olup olmadığına bağlı olarak illetin, “Hükme bizzat müessirdir”; “Hükme Şari' tarafından müessir kılınmıştır”; “Hükümün teşriine baistir” ve “Hükümü tanıtıcıdır (*mu'arriif*)” şeklinde dört meşhur tanımı bulunmaktadır. Birinci tanım Mu'tezile'ye, ikincisi Cüveynî ve Gazzâlî'ye, üçüncüsü İbnü'l-Hâcib, Âmidî ve Hanefiler'e, dördüncüsü ise Râzî, Beyzâvî ve İbnü's-Sübkî'ye aittir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Şinkîti, *Vaşfî'l-münâsib*, 43-61; Meyyâde, *Ta'lîl bi's-şebeh*, 48-66; Soner Duman, *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010), 24-25.

⁴⁹ En geniş kapsamıyla *mânây/illeti* tespit etme yöntemleri şunlardır: *Nas*, *ima*, *icma*, *münasebe*, *tesir*, *şebeh*, *tard* ve *aks* (*deverân*), *sebr* ve *taksim*, *tard*, *ilgâü'l-farık*, *tenkihu'l-menat*, *Nebinin fiili* ve *tahkikü'l-menat*. Bk. Meyyâde, *Ta'lîl bi's-şebeh*, 70. Bazı usûlcüler, *mânây/illeti* tespit etme yöntemlerini “akli” ve “nakli” şeklinde iki kategoriye ayırmışlardır. Şîrâzî, bunu “asıl” ve “istinbat” şeklinde ikiye ayırmıştır. Ona göre aslın kapsamına “Allah'ın sözü”, “Resulullah'ın sözü ve fiilleri”, “ümmetin icmaı” girmekte; “Allah'ın sözü” ve “Resulullah'ın sözü”nün delaleti mantuk (*nutk*) ve fehva/mefhum şeklinde olmaktadır. Ona göre “istinbat”ın kapsamına ise tesir ve şehadetü'l-usûl girmektedir. Konu hakkında geniş bilgi ve örnekler için bk. Şîrâzî, *Lüma'*, 223-230. *İleti* tespit etme yöntemlerine dair usûlcülerin taksimatı hakkında geniş bilgi için bk. Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 169-177.

olmasıdır (*münâsebe*).⁵⁰ Nitekim illet olmaya elverişli mânâların çoğu, münasebe yöntemiyle belirlenmektedir.⁵¹ Cüveynî'nin genel yaklaşımından anlaşıldığı kadarıyla ima/inba, icma, "sebr ve taksim" ile "tard/ittirad ve aks/in'ikas" yöntemlerini münasebe yöntemi kapsamında değerlendirmek mümkündür; çünkü bütün bu yöntemlerin temelinde münasip mânâ algısı yer almaktadır.⁵²

D. Münasip Mânâ İle İstidlal

İstidlal, fıkıh usûlünün en önemli konularından biridir.⁵³ Cüveynî öncesi usûlcülerin istidlal tariflerinin ortak noktası, 'delil' vurgusunun ön planda olmasıdır.⁵⁴ Bu yönüyle istidlal, içtihat ile aynı ya da daha genel bir anlamda kullanılmıştır.⁵⁵ Kerhî, Ceşşâs ve Kâdı Abdülcebbar ise istidlal kelimesine özel anlamlar yüklemişlerdir.⁵⁶ Ne var ki istidlali müstakil bir başlık altında ele alan ve kavramsallaştıran ilk usûlcü Cüveynî'dir.⁵⁷ Cüveynî, istidlali şu şekilde tarif etmiştir: "Üzerinde ittifak edilen bir asla dayanmadığı halde, akıl yürütmenin (*el-fikrû'l-aklı*) iktizasına göre hükme uygun (*münâsib*) olan ve onu çağrıştıran (*müş'ir bi...*) bir mânâdır ki sözü edilen ta'lil bunda cari olur."⁵⁸ Cüveynî sonrası

⁵⁰ Cüveynî, Ebû İshâk İsferyânî'nin bu yöneme "ittirad ve cereyan" adını verdiğini söylemektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/29.

⁵¹ Bk. Muhammed Muştafâ Şelebi, *Uşûlü'l-fıkhî'l-İslâmî el-muqaddimetü't-ta'rîfiyye bi'l-uşûl ve edilleti'l-ahkâm ve kavâ'idü'l-istinbât* (Beyrut: Dâru'n-Nehdatü'l-'Arabîyye, 2010), 247.

⁵² Bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyas Anlayışı*, 95.

⁵³ Kefrâvî, *İstidlale dair müstakil eserinde*, usûlcülere ait yirmi yedi *istidlal* tarifine yer verir. Bu tariflerden bazıları dilsel, bazıları mantıksal, bazıları ise terminolojiktir. Söz konusu tarifler ve bunların analizleri için bk. Es'ad Abdülğanî es-Seyyid el-Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*, thk. Alî Cum'a Muhammed (Kahire: Dâru's-Selâm, 2009), 26-35. Ayrıca bk. Ebû'l-Muzaffer Manşûr b. Muhammed b. Abdülcebbar es-Sem'ânî, *Qavâ'î'ü'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâ'il eş-Şâfi'î (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/71, 259.

⁵⁴ Nitekim *istidlal*, genellikle "delil talep etmek", "delil zikretmek", delalet talep etmek", "delil ikame etmek" gibi şekillerle tarif edilmiştir. Bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 35, 39-40.

⁵⁵ İbn Hazm'a göre *istidlal* ve *icthâh* eş anlamlıdır. Bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 89.

⁵⁶ Bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 55-56, 75, 79,87. Ceşşâs'ın görüşleri için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Ceşşâs, *Uşûlü'l-Ceşşâs (el-Fuşûl fi'l-uşûl)*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/200-203, 336-338. Kerhî, Ceşşâs ve Kâdı Abdülcebbar'ın konu hakkındaki değerlendirmeleri için ayrıca bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 75-88.

⁵⁷ Bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 52, 59-60, 75, 105.

⁵⁸ Cüveynî, *Burhân*, 2/161. Cüveynî, *Burhân*'da 'müstedil' kelimesini hem genel hem özel anlamıyla kullanmıştır. Eserin kısa aralıklarında dahi bu iki farklı kullanımı görmek mümkündür. Söz konusu iki kullanıma örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/229, 230. O, *Varakât*, *Telhîş* ve *Kâfiye fi'l-cedel* adlı eserlerinde ise *istidlali* genel anlamıyla tarif etmiştir. Onun *Varakât*'taki tarifi şöyledir: "Matluba yönelten delili celbeden şeydir." Bk. 'Useymîn, *Şerhu nazmi'l-Varakât*, 49. *Telhîş*'teki tarifi şu şekildedir: "*İstidlal*, akıl yürütülen konunun hakikatinde akıl yürütmek ve araştırmak ile delil isteyen kişinin

usûlcülerin büyük bir bölümü de -doğrudan ya da dolaylı olarak kendisinden etkilenmek suretiyle- istidlali özel bir terim olarak tarif etmişlerdir.⁵⁹

İstidlal, ta'lîl içermesi açısından kıyas;⁶⁰ özgün bir sisteme sahip olma açısından ise kıyasın bir nevi alternatifidir. Özel bir terim olarak istidlali kıyas ile aynı anlamda kullanan ilk usûlcü, tespit edebildiğimiz kadarıyla Şîrâzî'dir. Ona göre istidlal, kıyasın bir türevidir.⁶¹ Bâcî de istidlal ile kıyasın aynı anlamda olduğu konusunda hocası Şîrâzî gibi düşünmektedir.⁶² Kerhî ve Ceşşâş gibi Hanefî usûlcüler ile Kâdî Abdülcebbar ve Başrî gibi Mu'tezilî usûlcüler ise istidlal ile kıyası birbirinin alternatifi; dolayısıyla da birbirinden farklı iki kavram olarak görmektedirler.⁶³ Bunlara mukabil Sem'ânî, bu iki kavramın, "münasip mânâyı tespit etmeye yönelik birer akıl yürütme" olmasından hareketle bahsedilen tartışmayı gereksiz bulmaktadır. Ona göre bu konudaki görüş ayrılığı tamamen lafzidir.⁶⁴

İstidlali, müstakil bir başlık altında kavramsallaştıran ilk usûlcü olan Cüveynî, -kıyasta olduğu gibi- istidlalde de ta'lîlin imkânının ve hükmün tâdiyesinin, münasip bir mânânın varlığına bağlı olduğunu düşünmektedir. Ona göre ta'lîl ve tâdiye işleminin münasip mânânın varlığı üzerinde kurgulanması, kıyas ile istidlalın en önemli ortak noktasıdır. Münasip mânâ sayesinde kıyas ve istidlal, fıkha dinamizm kazandıran en aktif ve en etkili iki mekanizma olmuştur.

sorgusu arasında gidip gelmektedir." Cüveynî, *Telhîş*, 11. *Kâfiye*'deki tarifi ise şöyledir: "İstidlal, delalet talep etmektir. Bu, bazen nazar ve tefekkür ile bazen de delaleti (isteyenin) sorgusuyla olur." Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, thk. Hâlıl Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 33.

⁵⁹ Özellikle Âmidî'nin "*Nass, icma ve kıyas olmayan bir delildir.*" şeklindeki tarifi, pek çok usûlcü tarafından kabul görmüş ve ictibas edilmiştir. Bu usûlcüler için bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 29-35. Âmidî'nin söz konusu tarifi için bk. Âmidî, *İhkâm*, 2/334.

⁶⁰ Nitekim Şâfi'î'ye göre *istidlal*, söz konusu ta'lilden ötürü *kıyas*; *kıyas* da nazar ve inceleme olduğundan ötürü *istidlal*dir. Bk. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. eţ-Şayyib el-Başrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/192; Sem'ânî, *Kavâti'*, 2/71. Öyleyse Şâfi'î'nin "*İçtihat, kıyastır.*" sözü, *istidlali* de kapsamaktadır.

⁶¹ Bk. Şîrâzî, *Lüma'*, 210.

⁶² Bk. Ebû'l-Velîd el-Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmî'l-usûl*, thk. Abdülmecîd Türkî (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 2/678. Bâcî'ye göre *istidlal*, *asıllarla yapılan bir nevi kıyastır*. Bk. Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 2/678.

⁶³ Örnek olarak bk. Ceşşâş, *Uşûlü'l-Ceşşâş*, 2/200-203, 336-338; Başrî, *Mu'temed*, 2/190. Şîrâzî, *istidlal* ile *kıyası* birbirinden farklı iki kavram olarak gören Hanefî usûlcüleri eleştirir. Bk. Şîrâzî, *Lüma'*, 210-211. O, *Şerhu'l-Lümâ'* adlı eserinde, bu usûlcülerin görüşüyle ilgili olarak şunları söyler: "...Bu hatadır; çünkü *kıyas istidlalın, istidlal de kıyasın kendisidir*. Fakat *kıyas*, veciz ve ayıklanmış lafızla, *istidlal* ise ayıklanmamış lafızladır." Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecîd et-Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 81. Ayrıca bk. Kefrâvî, *İstidlâl*, 95-96.

⁶⁴ Bk. Sem'ânî, *Kavâti'*, 2/267.

Cüveynî'ye göre söz konusu iki mekanizmayı ayıran temel fark, kıyasta üzerinde ittifak edilen bir aslın bulunması; istidlalde ise böyle bir aslın bulunmamasıdır.⁶⁵ İstidlalde üzerinde ittifak edilen bir aslın bulunmaması, bu yöntemin geçerliliğini sorgulanabilir kılmıştır. Zira istinbat edilen mânânın ucu açık ve usûlü'ş-şerî'aya (*makâsîdü'ş-şerî'a*)⁶⁶ uzak olma ihtimaliyle karşı karşıya kalılabilmektedir.⁶⁷ Cüveynî, İmâm Şâfi'î tarafından koşulan "istidlalden istinbat edilen mânânın usûlü'ş-şerî'aya (*makâsîdü'ş-şerî'a*) yakın olması (*takrîb*) gerektiği" şeklindeki şartı benimsemek ve geliştirmek suretiyle söz konusu ihtimali devre dışı bırakmaya ve sınırları belirlenmiş bir maslahat anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁸ Böylelikle o, istidlalin kaynak değeriyle ilgili biri olumlu diğeri olumsuz olan iki görüş⁶⁹ arasında denge unsuru olmuş ve kıyas ile istidlal arasındaki iç tutarlılığı temin etmek istemiştir.⁷⁰

E. Münasip Mânâ ile Maslahat, Hikmet, Garaz, Kaide, Maksad, Usûlü'ş-Şerî'a (Makâsîd)

Maslahat, hikmet, garaz, kaide, maksad, usûlü'ş-şerî'a kavramlarını, -her ne kadar dağınık bir özellik arz etse de- ayrıntılı bir şekilde ele alan ilk usûlcü Cüveynî'dir. Onun görüşleri, bu konularla ilgili teorinin şekillenmesinde dönüm noktasını teşkil etmektedir.⁷¹ Cüveynî'nin yaklaşımına göre usûlün mânâ yönüne

⁶⁵ *İstidlalde* üzerinde ittifak edilen bir aslın bulunmadığıyla ilgili olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/161, 205.

⁶⁶ Cüveynî, usûlü'ş-şerî'a ve makâsîdü'ş-şerî'a kavramlarını aynı anlamda kullanmıştır. Her iki kullanıma örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/30, 42, 79, 94; a.m.f., *el-Gıyâsü'l-Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsü'z-zülem*, thk. Abdül'azîm Maḥmûd ed-Dîb (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2011), 326, 494, 495, 500, 505. Makâsîdü'ş-şerî'a kavramını kullanan ilk usulcünün Cüveynî olduğu ifade edilmektedir. Bk. Ahmed er-Raysûnî, "İmâmü'l-fikri'l-makâsîdî", *Nedvetü'z-zikra'l-elfiyye li İmâmi'l-Harameyn el-Cüveynî* (Katar: Câmi'atu Katar, 1999), 974.

⁶⁷ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/162.

⁶⁸ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/162-170, 205-207. "İstidlal-makâsîdü'ş-şerî'a" ilişkisi hakkında geniş bilgi için bk. Hişâm b. Sa'îd Ezher, *Maḥâsîdü'ş-şerî'a 'inde İmâmi'l-Harameyn ve âşâruhâ fi't-taşarrufâti'l-mâlîyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2010), 177-178.

⁶⁹ Bâkîllânî ve bazı Şâfi'î kelimeler, *istidlalî* mutlak anlamda reddetmekte; İmâm Mâlik ise mürsel olarak kabul etmektedir. Geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/161-170. Gazzâlî ise *istidlalî* kabulü için mânânın 'zaruri', 'kati' ve 'külli' olma şartını koşmaktadır. Bk. Gazzâlî, *Mustaşfâ*, 1/421. *İstidlalî* kaynak değeri hakkında, -İmâm Şâfi'î'yi takiben-Cüveynî'nin görüşüyle birlikte toplam dört görüşün olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, IV, 126-127.

⁷⁰ Konuyla ilgili olarak bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*, 213-214.

⁷¹ Bk. Ömer Yılmaz, "Cüveynî'nin Makâsîd Düşüncesi", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*, ed. Sami Erdem, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2009), 226/129. "Aslında makâsîd kelimesine ve türevlerine Cüveynî'den önceki

tekabül eden bu kavramlar, birbiriyle sıkı bir ilişki ağı içerisinde. O, bu kavramlar arasındaki etkileşim ve özdeşliklere dikkat çekmiştir.⁷² Ona göre söz konusu kavramların ortak paydası, “münasip mânâ” temelli olmalarıdır.

Cüveynî'nin yaklaşımından anlaşıldığı kadarıyla mânâ merkezli ta'lîl ve tâdiye, üç aşamalı bir süreç takip etmektedir. Münasip mânâ, söz konusu sürecin ilk aşamasını, maslahat ikinci aşamasını, makâsîd ise üçüncü aşamasını oluşturmaktadır. Usûlcülerin münasip mânâyâ ilişkin yukarıda geçen tanımları,⁷³ münasebe-maslahat-makâsîd üçlüsünde kesişme noktasında Cüveynî'nin anlayışıyla paralellik arz etmektedir. Onun çerçevesini tasarladığı sürece göre makbul olması için münasebenin, maslahi özellikler içermesi gerekmektedir. Dolayısıyla ona göre münasip olan her mânâ, illet olma yeterliliğine sahip değildir. Sonraki usûlcüler, Cüveynî'nin atıfta bulunduğu *münasebe-maslahat* ilişkisine dikkat çekmişlerdir. Mesela Gazzâlî, bu meyanda *maslahi münasebe* (*el-münâsebe el-maslahî*) tabirini kullanmıştır.⁷⁴ Cüveynî'ye göre maslahat ise mesnetsiz ve ucu açık değildir; bunlar, usûlü'ş-şerî'a (*makâsîdü'ş-şerî'a*) ile sınırlıdır.⁷⁵ Yani muteber olması için maslahatın usûlü'ş-şerî'aya (*makâsîdü'ş-şerî'a*) uygun olması gerekmektedir.⁷⁶ Hocası Cüveynî'yi takiben Gazzâlî *maslahattan* kastın, *maksudü'ş-şer'î* korumak olduğunu; *maksadü'ş-şer'in* de “din, can, akıl, nesil” ve “mal”dan (*el-usûl el-hamse*) müteşekkil olduğunu açıkça ifade eder. Gazzâlî'ye göre bu beş *ash* korumayı amaçlayan her *mânâ maslahat*;

âlimler de eserlerinde yer vermişlerdir. Örneğin Hakîm Tirmizî eserlerinde bu kelimeyi sıklıkla kullanır ve konuyla ilgili müstakil bir de eseri vardır. Ancak makâsîdın bir kavram olarak terimleşme süreci Cüveynî ile başlar.” Yılmaz, “Cüveynî'nin Makâsîd Düşüncesi”, 129.

⁷² Cüveynî, *hikmet* ile *maslahatı* eş anlamda kullanmıştır. Mesela bk. Cüveynî, *Burhân*, II, 213. Zaten *hikmet*, “*Maslahatın* celbi veya *mefsedetin* def'ine ihtiyaç duymaktır.” şeklinde tanımlanmıştır. Bk. Zerkeşi, *Bahrü'l-muḥîṭ*, 4/120. Gazzâlî de *Mustaşfâ* adlı eserinde, *hikmet* kavramıyla “*münasip mânâ* çağrıştıracı (*müḥîl*) *maslahat*”ın kastedildiğini belirtir. Bk. Gazzâlî, *Mustaşfâ*, 2/349. Öte yandan Cüveynî, *hikmet* ile *garaz*, *hikmet* ile *kaide*, *hikmet* ile *maksat* kavramlarını da eş anlamlı olarak kullanmıştır. *Hikmet* ile *garazın* eş anlamlı kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/208, 211. *Hikmet* ile *kaidenin* eş anlamlı kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/209, 211, 212. *Hikmet* ile *maksadın* eş anlamlı kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/207. Meyyâde gibi araştırmacılar, *hikmet* ile *maksadın* aynı anlama karşılık geldiğini açıkça ifade etmişlerdir. Bk. Meyyâde, *Ta'lîl bi'ş-şebeh*, 80.

⁷³ Bunun için “Münasip Mânânın Tanımı” başlığına bakınız.

⁷⁴ Bk. Gazzâlî, *Mustaşfâ*, 2/320.

⁷⁵ Bk. Cüveynî, *Ġıyâşî*, 498.

⁷⁶ Bk. Abdül'azîm Maḥmûd ed-Dîb, “Tevṭie”, [Cüveynî] *Ġıyâşî*, thk. Abdül'azîm Maḥmûd ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011), 165.

bunları dikkate almayan her *mânâ* ise *mefsedettir*.⁷⁷ Şu halde münasebe, usûlü'ş-şerî'aya dayanmaktadır.⁷⁸ Diğer bir deyişle usûlü'ş-şerî'a (*makâsîdü'ş-şerî'a*), münasip mânânın sıhhatini belirleyen bir mihenk taşı ve geçerliliğini denetleyen bir kontrol mekanizması hükmündedir.⁷⁹ Netice itibarıyla Cüveynî'nin çerçevesini çizdiği genel uyumluluk dizimine göre münasebe maslahata, maslahat da usûlü'ş-şerî'aya dönmektedir.⁸⁰

Cüveynî, makâsîd düşüncesinin sınırlarını çizen ve çerçevesini oluşturan maslahat, hikmet, garaz, kaide, maksad, usûlü'ş-şerî'a kavramlarını, münasip mânâ kavramıyla bağlantılı olarak kıyas başlığı altında zikretmektedir.⁸¹ Bu husus, kıyasta ta'lîl ve tâdiye işleminin, münasip mânânın sonraki aşamalarını teşkil eden söz konusu kavramlar etrafında cereyan ettiğini göstermektedir. Nihai olarak bu düşünceye göre kıyas, makâsîd ile sağlaması yapılan akli ve maslahi uygunluğa dayalı olarak vuku bulmaktadır.⁸²

Sonuç

Orijinal görüşleri, özgün tespitleri ve farklı yaklaşımlarıyla ilim dünyamıza ve düşünce mirasımıza yön veren İmâmü'l-Hârameyn Cüveynî, mânâyâ önem veren ve mânâyı farklı boyutlarıyla ele alan usûlcülerin başında gelmektedir. Cüveynî'nin ta'lîl anlayışında münasip mânâ, ciddi bir yer tutmaktadır. Ona göre

⁷⁷ Bk. Gazzâlî, *Mustaşfâ*, 1/416-417.

⁷⁸ Nitekim Gazzâlî, *kıyas* konusunda “*münasip ve mühil mânâ*” tabirini kullandıklarında, bununla *maksudü'ş-şerî'a* karşılık gelen beş *ash* (din, can, akıl, nesil ve mal) kastettiklerini belirtir. Bk. Gazzâlî, *Mustaşfâ*, 1/417.

⁷⁹ Cüveynî; münasip mânâları, hikmetleri/maslahatları, usûlü'ş-şerî'ayı (*makâsîdü'ş-şerî'a*) hakkıyla kavrayamadığını ve bunlara hakkıyla riayet etmediğini düşündüğü Ebû Hanîfe ile bunlarla amel etme konusunda itidali elden bıraktığını düşündüğü İmâm Mâlik karşısında, kontrollü ve ölçülü bir münasip mânâ anlayışı inşa etmek istemiş ve bu amaçla münasip mânânın usûlü'ş-şerî'aya/makâsîdü'ş-şerî'aya uygun olmasının gerekliliği üzerinde özellikle durmuştur. Ona göre usûlü'ş-şerî'aya/makâsîdü'ş-şerî'aya uygunluk, münasip mânânın makbul ve muteber olmasının göstergesidir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*, 103-105; 166-167. Cüveynî'nin Ebû Hanîfe eleştirisi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2: 179-180; 208-209; a.mlf., *Kitâbu'l-ictihâd ve'l-fetvâ*, [Ebyârî'nin *Tahkîk*'inin 4. cildi içerisinde], thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî (Kuveyt: Dârü'd-Diyâ', 2011), 550-551, 573-574. Bâkıllânî'nin ve Gazzâlî'nin benzer eleştirileri için bk. Gazzâlî, *Menhûl*, 285-286, 317, 319-322. Cüveynî'nin Mâlik eleştirisi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2: 161-164; 180-181; 205-207; 212-213; a.mlf., *Kitâbu'l-ictihâd ve'l-fetvâ*, 549-550; a.mlf., *Ğiyâşî*, 352. Gazzâlî'nin benzer eleştirileri için bk. Gazzâlî, *Menhûl*, 319.

⁸⁰ Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*, 97-100.

⁸¹ Örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/29-30, 79-95.

⁸² “Kıyâs-makâsîdü'ş-şerî'a” ilişkisi hakkında geniş bilgi için bk. Ezher, *Makâsîdü'ş-şerî'a inde İmâmî'l-Hârameyn*, 147-149.

münasip mânâ, ta'lîl ve tâdiyeyi sağlayan başlıca yöntemdir.

Cüveynî, en kuşatıcı şekliyle “akıl, maslahat ve makâsîd açısından hükme uygun olan mânâ” şeklinde tanımlanabilecek münasip mânâ için mühil, ma'nâ müş'ir bi'l-hüküm; “akıl, maslahat ve makâsîd açısından hüküm ile mânâ arasında bulunan uygunluk” şeklinde tanımlanabilecek münasebe içinse ihale, iş'âr bi'l-hüküm gibi tabirler kullanmaktadır. O, münasip mânânın muhtevasına, çerçevesine ve taksimine yönelik özgün açıklamalar geliştirmiş ve terimleşme sürecine önemli katkılar sağlamıştır.

Cüveynî'ye göre ta'lîlin imkânı ve hükmün tâdiyesi, münasip bir mânânın varlığına bağlıdır. Ona göre geçerli bir ta'lîl için şu beş şartın yerine gelmesi gerekmektedir: 1) Hüküm mahallinden illet olmaya elverişli birtakım mânâların istinbat edilmesi. 2) Mânâların, “zann-ı galip” ile elde edilmesi. 3) Mânâların, aslın hükmüne münasip olması. 4) Hükme münasip olan bu mânânın muttarıd olması ve iptal edici sebeplerden/itirazlardan salim olması. 5) Münasip mânânın usûlü's-şerî'aya uygun olması ve bununla çelişmemesi.

Cüveynî, ta'lîl ve tâdiyenin başlıca yöntemi olarak kabul ettiği münasip mânâyı, büyük ölçüde kıyas başlığı altında zikretmektedir. En önemli ve en yaygın kıyas çeşidi olan kıyasü'l-mânâyı, “hükme doğrudan/bizzat münasip olan ve hükmü çağrıştıran bir mânâya dayanan kıyas” şeklinde betimlemektedir. Ona göre dolaylı yoldan dahi olsa kıyasü's-şebehte de hükme münasip ve hükmü çağrıştıran bir mânâ bulunmaktadır. Cüveynî'nin, ta'lîl ve tâdiyenin başlıca yöntemi olarak gördüğü münasip mânâyı büyük ölçüde kıyas başlığı altında ele alması, ta'lîl ve tâdiye işleminin çoğunlukla kıyas ile vuku bulduğu anlamına gelmektedir. Diğer taraftan Cüveynî'ye göre münasebe, kıyasta illeti tespit etme yöntemlerinin en fonksiyoneliidir. Onun düşüncesinden hareketle ima/inba, icma, “sebr ve taksim” ile “tard/ittirad ve aks/in'ikas” gibi illeti tespit eden yöntemleri, münasebe yöntemi kapsamında değerlendirmek mümkündür; zira söz konusu yöntemlerin temelinde, münasip mânâ algısı yer almaktadır.

İstidlali kavramsallaştıran usûlcü olarak bilinen Cüveynî, -kıyasta olduğu gibi- istidlalde de ta'lîlin imkânının münasip bir mânânın varlığına bağlı olduğu düşüncesindedir. Ona göre kıyasın aksine istidlalde üzerinde ittifak edilen bir aslın bulunmaması, istinbat edilen mânânın mesnetsiz, ucu açık ve usûlü's-şerî'aya uzak olma riskini beraberinde getirmektedir. Cüveynî, İmâm Şâfi'î'nin “münasip mânânın, usûlü's-şerî'aya yakın olmasının gerekliliği” şeklindeki şartını geliştirmek suretiyle söz konusu risk faktörünü devre dışı bırakmaya çalışmıştır.

Böylece o, kıyas ile istidlalin iç dinamikleri arasındaki tutarlılığı tesis etme noktasında başarılı bir adım atmış ve hukukun istikrarına katkıda bulunmuştur.

Maslahat, hikmet, garaz, kaide, maksad, usûlü'ş-şerî'a kavramlarını, - dağınık bir özellik arz etse de- ayrıntılı bir şekilde ele alan ilk usûlcü Cüveynî'dir. O, bu kavramlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre söz konusu kavramların ortak paydası, "münasip mânâ" temelli olmalarıdır. Cüveynî'nin yaklaşımından anlaşıldığı kadarıyla mânâ merkezli ta'lil ve tâdiye; münasip mânâ, maslahat ve usûlü'ş-şerî'a aşamalarından müteşekkil hiyerarşik bir süreç takip etmektedir. Ona göre münasip mânânın maslahata, maslahatın da usûlü'ş-şerî'aya dönmesi ve dayanması gerekmektedir. Cüveynî'ye göre münasip olan her mânâ, maslahi nitelik taşımamaktadır ve illet olma kapasitesine/yeterliliğine sahip değildir. Keza her maslahat da muteber değildir, bunun için usûlü'ş-şerî'aya uygun olması gerekmektedir. Buna göre usûlü'ş-şerî'a (*makâsîdü'ş-şerî'a*), münasip mânânın geçerliliğini ve yürürlüğünü denetleyen bir kontrol mekanizması mesabesinde.

Cüveynî; maslahat, hikmet, garaz, kaide, maksad, usûlü'ş-şerî'a kavramlarını, münasip mânâ kavramıyla bağlantılı olarak kıyas başlığı altında incelemektedir. Kıyasta ta'lil ve tâdiye işlemi, makâsîd ilminin sınırını çizen ve çerçevesini oluşturan söz konusu kavramlar bağlamında cereyan etmektedir. Kısacası kıyas, makâsîd ile sağlaması yapılan akli ve maslahi uygunluğa dayalı olarak vuku bulmaktadır.

Kaynakça

- Âmidî, Seyfüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü Ali. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2010.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd. *İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmi'l-uşûl*. thk. Abdülmecîd Türkî. 2 cilt. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008.
- Başrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. eţ-Tayyib. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Başoğlu, Tuncay. *Hicri Beşinci Asır Fıkah Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsîrüddîn Abdullâh b. Umer. *Minhâcü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* [İsnevî'nin *Nihâyetü's-sû'l fi şerhi Minhâci'l-Vuşûl* adlı şerhiyle birlikte]. thk. Muhammed Hasan İsmâ'îl, Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009.
- Bûfî, Muhammed Sa'id Ramađân. *Đavâbiţu'l-maşlahâ fi ş-şerî'ati'l-İslâmîyye*. Dımaşık: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Ceşşâs, Ebü Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Uşûlü'l-Ceşşâs (el-Fuşûl fi'l-uşûl)*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2010.

- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Dîyâü'd-dîn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Ebî Muḥammed Abdillâh b. Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muḥammed b. Ḥayyûyeh en-Nisâbüri eṭ-Ṭâî es-Sinbisî. *el-Burhân fî uşûli'l-fıkh*. thk. Şalâh b. Muḥammed b. Uveyde. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî. *el-Ğıyâsî/Ğıyâsü'l-ümem fî iltiyâsî'z-zulem*. thk. Abdül'azîm Maḥmûd ed-Dîb. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011.
- Cüveynî. *el-Kâfiye fî'l-cedel*. thk. Ḥalîl Manşûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Cüveynî. *et-Telḥîş fî uşûli'l-fıkh*. thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Cüveynî. *Kitâbü'l-ictihâd ve'l-fetvâ*. [Ebyârî'nin *Taḥkîk*'inin 4. cildi içerisinde]. thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâîrî. Kuveyt: Dârü'd-Ḍiyâ, 2011.
- Debûsî. Ebü Zeyd 'Ubeydullâh b. 'Umer b. İsâ. *Taḳvîmü'l-edille fî uşûli'l-fıkh*. thk. Ḥalîl Muḥyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Dîb, Abdül'azîm Maḥmûd. "Tevtie". [Cüveynî] *el-Ğıyâsî/Ğıyâsü'l-ümem fî İltiyâsî'z-zulem*. thk. Abdül'azîm Maḥmûd ed-Dîb. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011.
- Duman, Soner. *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010.
- Ebyârî, Alî b. İsmâ'îl. *et-Taḥkîk ve'l-beyân fî şerḥi'l-Burhân fî uşûli'l-fıkh*. thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâîrî. 4 cilt. Kuveyt: Dârü'd-Ḍiyâ, 2011.
- Ezher, Hişâm b. Sa'id. *Maḳâşidü's-şerî'a 'inde İmâmi'l-Harameyn ve âşâruhâ fî't-taşarrufâti'l-mâliyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2010.
- Firkâh, Tâcüddîn Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Fezâri. *Şerḥu'l-Varakât li İmâmi'l-Harameyn el-Cüveynî*. thk. Sâre Şâfi el-Hâcirî. Beyrut: Dâru'l-Beşâîrî'l-İslâmiyye, 2005.
- Ğazâlî, Ebü Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed eṭ-Ṭûsî. *el-Menḥûl min ta'likâti'l-uşûl*. thk. Nâcî es-Süveyd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2008.
- Ğazâlî. *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Muḥammed Süleymân el-Eşşar. 2 cilt. Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, 2012.
- İbn İmâm el-Kâmilîyye, Kemâlüddîn Muḥammed b. Muḥammed b. Abdurrahmân b. Alî el-Mişrî eṣ-Şâfi'î. *Şerḥu'l-Varakât fî 'ilmi uşûli'l-fıkh 'alâ Varakâti Ebi'l-Me'âlî el-Cüveynî*. thk. Muştafâ Maḥmûd el-Ezherî. Riyad: Dârü İbni'l-Kayyim, 2008.
- İbnü'l-Hâcib, Ebü Amr Cemâlüddîn 'Uşmân b. 'Umer b. Ebü Bekr b. Yûnus. *el-Muḥtaşar*. [İşfehânî'nin *Beyânü'l-muḥtaşar şerḥü muḥtaşar İbni'l-Hâcib* adlı şerhiyle birlikte]. thk. Alî Cum'a Muḥammed. 2 cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2004.
- İşfehânî, Ebü's-Şenâ Şemsüddîn Maḥmûd b. Abdurrahmân. *Beyânü'l-Muḥtaşar şerḥü Muḥtaşar İbni'l-Hâcib*. thk. Alî Cum'a Muḥammed. 2 cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2004.
- Kefrâvî, Es'ad Abdülğani es-Seyyid. *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*. thk. Alî Cum'a Muḥammed. Kahire: Dârü's-Selâm, 2009.
- Maḥallî, Celâlüddîn Muḥammed b. Aḥmed eṣ-Şâfi'î. *Şerḥu'l-Varakât fî uşûli'l-fıkh*. thk. Hüsâmüddîn b. Mûsâ Afâne. Riyad: Mektebetü 'Ubeykân, 2006.
- Mennûn, İsâ. *Nibrâsü'l-ukûl fî taḥkîki'l-kiyâs 'inde 'ulemâi'l-uşûl*. Kahire: Maḥba'atü't-Teđâmüni'l-Eḥvâ, 1345.

- Meyyâde, Muhammed Hüseyin. *et-Ta'lîl bi'ş-şebih ve eşerüh fi'l-kıyâs 'inde'l-uşûliyyîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Okur, Kâşif Hamdi. *İslam Hukuk Metodolojisinde Münâsebet Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Raysûnî, Ahmed. "İmâmü'l-fikri'l-makâşidî". *Nedvetü'z-zikra'l-elfiyye li İmâmi'l-Harameyn el-Cüveynî*. Katar: Câmi'atu Katar, 1999.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. 'Umer b. Hüseyin. *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikḥ*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. 3 cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2011.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffâr Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar. *Ḳavâti'ü'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Muhammed Ḥâsen İsmâ'il eş-Şâfi'î. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Sevgili, M. Macit. *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Şelebî, Muhammed Muştafâ. *Uşûlü'l-fikḥi'l-İslâmî el-muḳaddimetü't-ta'rîfiyye bi'l-uşûl ve edilleti'l-aḥkâm ve kavâ'idü'l-istinbât*. Beyrut: Dâru'n-Nehḍati'l-'Arabîyye, 2010.
- Şinkîti, Ahmed Maḥmûd Abdülvehhâb. *el-Vaşfü'l-münâsib li şer'i'l-hükm*. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1415.
- Şîrâzî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf el-Fîrûzâbâdî. *el-Lüma' fi uşûli'l-fikḥ*. thk. Muḥyiddîn Dîb Mustu, Yûsuf Ali Budeyvi. Dîmaşk: Dâru İbn Keşîr, 2011.
- Şîrâzî. *Şerḥu'l-Lüma'*. thk. Abdülmecîd et-Türkî. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk. *Sünenu't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 cilt. Mısır: Matba'atu Mustafâ Bâbî Halebî, 1975.
- Turay, Fatih. *Gazzâlî'nin Kıyâs Anlayışında Münâsebe Kavramı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Uşeymîn, Muhammed b. Şâlih. *Şerḥu nazmi'l-Veraḳât fi uşûli'l-fikḥ*. Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- Yaran, Rahmi. "Cüveynî Öncesi Makâsîd/Maslahat Söylemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28 (2005), 93-123.
- Yılmaz, Ömer, "Cüveynî'nin Makâsîd Düşüncesi", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., no: 226, İstanbul (2009), s. 129-136.
- Zerkeşi, Ebü Abdullâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh eş-Şâfi'î. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fikḥ*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.